

СОЦІОКУЛЬТУРНЕ БУТТЯ ГРОШЕЙ: МІЖ «ЖИТТЄВИМ СВІТОМ» ТА «СИСТЕМОЮ»

Першу в сучасній українській філософській літературі масштабну працю, присвячену грошам як соціокультурному феноменові, яка, за визначенням авторів «переводить гроші із прагматично-економічної площини в екзистенціально-антропологічну» [3, с.16], здійснили А. Мазараки та В. Ільїн, опублікувавши монографію «Філософія грошей». Гроші постають у їхній праці як частина ідеальної дійсності, побудованої логічним мисленням, при тому підкреслено, що гроші «наскрізь логічні, наскрізь раціональні» [3, с.26]. Це дозволяє авторам застосувати поняття «монетаризм» не в контексті економічної теорії, а в культурно-філософському значенні, і таким чином сформулювати концепт «монетарна свідомість», або «монетарний світогляд», зміст якого вони визначають як екстраполяцію товарно-грошових відносин на духовне життя і вихід раціонально-економічних цінностей у позаекономічну сферу буття. У монографії слушно поставлений наголос на тому, що вплив грошей на життя людини залежить від суб'єктивного смислу, яким людина їх наділяє. А буття грошей як феномена культури і є не чим іншим, як буттям певного смислу. Автори, слідом за Г. Гегелем, розглядають гроші як справді всезагальну категорію людської життєдіяльності [3, с.64]. І, користуючись методологією Г. Гегеля, беруть за важливий принцип розуміння соціальної природи грошей схему відчуження: формування «монетарного світогляду» є наслідком «замикання» людини на грошовій інтенції, відчуження людини від світу, який став світом грошей [3, с.33].

У нашому дослідженні підхід до грошей в аспекті їх смисложиттєвості буде відрізнятися внаслідок застосування до розуміння природи грошей категоріальної структури комунікативної філософії, що виражає опозицію «життєвого світу» та «системи». Центральним має бути питання про те, чому і яким чином ринково-грошові механізми, за виразом Ю. Габермаса, стверджують себе відносно життєвого світу як «сектор, вільний від соціальних норм, який протиставляє притаманним життєвому світові імперативам власні імперативи, що ґрунтуються на збереженні системи» [2, с.341]. Утвердження в усіх сферах людського життя грошових та пов'язаних з ними владних кодів у процесі історичного розвитку, за Ю. Габермасом, це закономірний, хоча й суперечливий та болісний процес роз'єднання суспільства на життєвий світ та систему. Структуру життєвого світу Ю. Габермас визначає відповідно до його суті як середовища комунікацій — через структурні компоненти мовленнєвих дій: пропозиціональну, іллокутивну та інтенціональну. Відповідно до цих аспектів комунікативної дії у життєвому світі виділяються «структурні ядра»: культура, суспільство й особа, які Ю. Габермас, розглядаючи їх крізь призму теорії комунікації, трактує досить специфічно. Культурою Ю. Габермас називає «той розумовий багаж, із якого ті, хто комунікативно діє, — тобто досягають порозуміння про що-небудь у світі — отримують консенсуально прийняті інтерпретації» [2, с.336]. Суспільством (у вузькому значенні — як компоненту життєвого світу) він називає «легітимні порядки, завдяки яким ті, хто комунікативно діє, ...черпають солідарну підтримку, яка ґрунтується на їх груповій приналежності» [2, с.336]. Особистість — специфічний термін, «що вказує на набуті компетенції» суб'єкта, здатного на мовлення і дії і спроможного, таким чином, «стверджувати власну ідентичність, брати участь у контекстуально зумовлених процесах взаєморозуміння та інтеракціях, які постійно змінюються» [2, с.336]. Ця теоретична конструкція потрібна Ю. Габермасу для відповіді на запитання: у якому напрямку мають рухатися структурні зміни життєвого світу? Як у процесі його еволюції трансформується

функція регуляції соціальних процесів? Відмінність у здійсненні регулятивної функції між життєвим світом та системою полягає в наступному. У життєвому світі поведінка людини регулюється морально-ціннісними чинниками: «так належить», тоді як у системі на перший план виходить досвід комунікативних дій — технічно-практичних, інструментальних стосунків людини з іншими людьми та з природою за принципом «ми так вирішили». Розрізнення між життєвим світом і системою як сторонами дійсності, які вже більше не постають знову як моменти деякої вищої єдності, вводиться через доповнення поняття «життєвий світ» поняттям «комунікативна дія». За Ю. Габермасом, конкретні форми життя та загальні структури життєвого світу починають протистояти одне одному в міру того, як так/ні-вирішення, які несе у собі повсякденна практика комунікації, починають отримуватися через комунікативні практики, а не виводитися з нормативно приписаного погодження. Зокрема, протистоїть нормативним контекстам життєвого світу консенсус, досягнутий за допомогою грошової комунікації, адже він справді не впливає з нормативних приписів і не узгоджується з ними, а є результатом угоди, досягнутої за правилами ринкової кон'юнктури.

В архаїчному суспільстві життєвий світ та система ще збігаються, системні механізми регуляції соціальних дій невіддільні від нормативного комплексу етичних цінностей життєвого світу. У своїй поведінці людина керується синкретичним за своєю суттю імперативом: «Так звеліли боги». Характерно це виявляється у ставленні людей такого суспільства до грошей — їх роль як механізму досягнення міжперсональної згоди ще не розвинулася. Бувши ж принесені у цю культуру ззовні, гроші викликають страх і недовіру, що переконливо демонструють спостереження російського філософа І.Л. Андрєєва, який у статті «Человек по имени «Деньги» [1, с.60-72] ділиться враженнями від поїздки по країнах африканського континенту. Він відзначає, що в африканському фольклорі гроші персоніфіковані: про них розповідають притчу як про конкретного чоловіка, шахрая й дурисвіта, дуже небезпечного для довірливих людей. Найгірше для тих, хто став жертвою його витівок, що цього «Чоловіка на ім'я Гроші» неможливо знайти, щоб притягти до відповідальності, він невловимий. Не лише на рівні оповіді, але й у практичній поведінці сучасні африканці, за зауваженням І.Л. Андрєєва, ставляться до акту купівлі-продажу так, ніби він, як у давні часи, реалізує найдавніший звичай обміну дарунками — не обов'язково рівноцінними, а швидше потрібними, корисними, гідними дарувальника та обдарованого. Африканська культура віддає перевагу обдаровуванню перед продажем. Тому і продаж нагадує дароприношення — це цілий ритуал, бесіда, взаємна послуга, яка супроводжується неспішним та шанобливим обміном думками, а часом і дискусією з приводу не лише якостей та ціни товару, але й з'ясування родинних зв'язків, часу та деталей свят та ритуалів тощо. На ринку африканська людина керується у своїй поведінці не стільки економічними, скільки моральними поняттями. Щоб збити ціну, зовсім не обов'язково шукати недоліки товару, краще щиро похвалити майстерність того, хто його зробив. Добре слово цінують не менше грошей. Андрєєв наводить приклад, коли таксист відмовився одержати платню з нього, пасажира, позаяк розмова з ним була настільки приємною, що він оцінив її як дорожчу за гроші. Ціна може бути названа цілком довільно, наприклад, багатократно завищена, і в процесі торгу немотивовано занижена. Значною мірою вона залежить від хвилинної потреби продавця, його настрою, особистої чарівності покупця. На ринках Тропічної Африки відсутній чіткий зв'язок між ціною та вартістю, між процесом торгівлі і прибутком як його результатом.

У традиційному суспільстві функціональна спеціалізація соціальних інститутів призводить до розмежування сфери морально-етичних цінностей, з одного боку, та інституціоналізованих механізмів політичного управління суспільством, з другого, що знаходить свій вираз в утворенні держави.

Інструментальна раціоналізація всіх сфер життя містить у собі тенденцію до вивільнення політичної та економічної сфер від нормативних приписів, підпорядкування їх виключно прагматичному розрахунку. У модерному суспільстві відбувається подальша диференціація системи управління. Чим вища складність суспільства, тим інтенсивніше відбувається відсторонення системи від життєвого світу, витіснення життєвого світу на периферію соціального життя. У решті-решт, система починає дезінтегруючим чином впливати на

життєвий світ. Він стає «провінційним», під тиском суспільної системи відбувається його «уречевлення»: на місце повсякденної комунікативної практики стають чинники зовнішнього характеру, предметно-речові медіуми.

Саме в річищі руйнування комунікативності інструментальною раціональністю Габермас розглядає виділення з доновітніх ладів політичного врядування керованої ринком економіки, яка супроводжувала поступове утвердження капіталістичного способу виробництва та виникнення сучасної державної бюрократії. У цьому процесі можна виділити певні етапи:

1. Початок такого розвитку Габермас знаходить в автономії «громадянської спільноти» як її розуміли Г. Гегель та К. Маркс, тобто в економічному самоврядуванні організованої на засадах приватного права і гарантованої

державним правом підприємницької спільноти [2, с.38]. Він докладно простежує зближення економічної та політичної сфер, починаючи з зародження фінансового й торгового капіталізму в XIII ст. Як два основні чинники нових взаємозалежностей він виділяє створені ранньокапіталістичною заморською торгівлею товарообіг та обмін інформацією. На цій основі разом з новітньою державою вибудовуються національні та територіальні економіки. Ринки зовнішньої торгівлі виникають тепер як результат політичних зусиль та воєнного насильства, по суті вони постають як певні «інституційні продукти» діяльності «державного тероризму». Так починається «націоналізація міської економіки», утворюється те, що відтоді називають «нацією», — новітня держава з її бюрократичними надбудовами та зрослими фінансовими потребами, які у свою чергу чинять зворотний посиленний вплив на меркантилістську політику [2, с.61]. Єдиним джерелом фінансових ресурсів для такої держави є дієздатна система управління, тому «новітня держава — це істотною мірою держава податків, а фінансове врядування — стрижень її врядування взагалі» [2, с.61]. Стабільна діяльність держави стає прямим відповідником перманентних контактів приватних осіб в обігу товарів та інформації, «відкритість» стає синонімом державного; феодалське владарювання перетворюється на «поліцію», а підпорядковані державі приватні особи, як адресати державної влади, стають публікою. Відбувається поляризація соціуму на державну владу і громадянське суспільство.

У цьому процесі для нас важливим є питання про місце в поляризованому світі грошових відносин. Приватна економічна діяльність, яка за умов натурального господарства була осердям життєвого світу, відтепер вимушена орієнтувати себе на постійно розширюваний товарообіг за відкритого втручання і нагляду; вона уперше потрапляє в поле загальних інтересів. Таким чином приватна сфера суспільства підпадає під поняття «соціальне». Залежність людини від інших людей стає необхідною умовою самого життя, діяльність, спрямована на підтримання індивідуального існування, не лише відбувається відкрито, але й визначає модель відкритого суспільного простору. Змінюється саме поняття економічного: якщо до XVII ст. воно було пов'язане з колом обов'язків ойкодеспота, господаря в домі [2, с.63], то новітня економіка вже не орієнтується на ойкос, дім поступається місцем ринкові, вона стає «комерційним господарюванням». Приватна економічна сфера громадянського суспільства все сильніше підпадає під вплив державної влади. Історичні корені приватності, насиченого і вільного життєвого світу людини, слід, на думку Ю. Габермаса, шукати в суб'єктивності родинної інтимної сфери. Паралельно з тим, як товарообіг руйнує межі натурального господарювання, родинна сфера відмежовується від сфери суспільного відтворення. Статус приватної особи тепер поєднує в собі полярні ролі: з одного боку, роль того, хто володіє товаром, а з другого, батька родини, іншими словами «власника» і просто «людини».

Важливо наголосити, що у своєму аналізі структури соціальних просторів Європи XVIII століття Ю. Габермас недвозначно зараховує товарообмін поки ще до сфери приватного простору, тобто до життєвого світу. У життєвому світі між економічною сферою, заснованою на ринкових відносинах, і цінностями громадянського суспільства існує безпосередній зв'язок: автономія приватних осіб, заснована на приватній власності, прагне виявити себе як така у сфері бюргерської сім'ї, у любові, свободі, освіті, тобто вона внутрішньо реалізує себе як гуманізм. «Сферу ринку ми називаємо приватною, сферу сім'ї, як стрижень приватного —

інтимною. Друга вважає себе незалежною від першої, хоч насправді щільно вплетена в потреби ринку» [2, с.100].

2. Утвердження сучасного капіталізму Ю. Габермас пов'язує з тим, що фінансовий і торговий капітал спочатку підпорядковує собі в залежність старі способи виробництва, а відтак переводить виробництво на засади найманої праці. У духовній атмосфері Європи і зокрема Англії цьому процесові відповідає поживлення інтересу до публічного обговорення економічних проблем: філософи з белетристів перетворюються на економістів. Провідною моделлю відносин у громадянському суспільстві є договірні взаємини, а ринок якраз і репрезентував схему поведінки партнерів як учасників домовленостей на засадах вільного волевиявлення за моделлю обміну між вільно конкуруючими товаровласниками. Паралельно з розвитком ринкових відносин розвивається система норм, яка забезпечує приватну сферу в прямому розумінні цього слова, тобто стосунки приватних осіб між собою, котрі звільняються як від станових, так і від державницьких нашарувань. Ці норми гарантують інституціалізацію приватної власності та пов'язані з нею основні договірні свободи. Взаємозв'язок між грошово-ринковими відносинами і свободою Габермас вбачає в самій ідеї громадянського суспільства, конкретно в тому, що саморегуляція, яку забезпечує «невидима рука ринку», можлива лише за умови, що «в обмінний процес не втручається жодна позаекономічна інстанція, навіть якщо вона обіцяє функціонувати в ім'я загального добробуту і справедливості в міру здібностей і працьовитості індивіда» [2, с.125]. Лад «вільного ринку» захищає поєднання державних функцій із закодованими у системі громадянського приватного права свободами. Позаяк обов'язковою умовою функціонування вільного ринку є те, що ціна виходить з-під впливу будь-якого окремого товаровласника, сам закон, якого має дотримуватися влада, повинен бути однаковою мірою обов'язковий для кожного; принципово не можна допускати жодних пільг чи привілеїв. Таким чином, державна політика зумовлена не самими по собі визначеними природним правом принципами справедливості, а вимогами раціональності, що відповідає інтересам капіталістично функціональних приватних осіб, потребою «гарантій передбачуваності», які відкрив у промисловому капіталізмі ще Макс Вебер. Принцип рівності шансів для кожного учасника соціальних та економічних процесів Ю. Габермас, покликаючись на Адама Сміта й Єремію Бентама, відзначає як провідний принцип класичної економії. Її основна мета — надати кожному надійні підстави для раціонального розрахунку господарської діяльності за мірою максималізації прибутку.

Проте описані принципи виявилися в ході подальшого історичного процесу нежиттєздатними. Тип системної раціональності, який уперше постає з очевидністю в логіці самореалізації грошей як капіталу, починає опановувати й інші сфери діяльності. Однією з провідних тенденцій упродовж наступних ста років розвитку «самоорганізованого» капіталізму стало руйнування тієї моделі людських відносин, що сформувалася на базі дрібнотоварного виробництва: це послідовне зневажання права індивідів на приватність, що знаменує, за Габермасом, розпад відкритості [2, с.189]. Зароджений наприкінці XIX ст. «поворот тенденцій» до взаємозалежності держави й економіки фактично усуває розділення держави і суспільства.

Так відбувається перехід до другого етапу: неокорпоративістське «усуспільнення держави» з позицій новонароджених корпорацій, а з іншого боку — «одержавлення суспільства», що стається внаслідок політики втручання з боку щоразу активнішої держави [2, с.17], призвели до виникнення специфічно «від-світованих» форм інтеракцій і покликали до життя цілу функціонально спеціалізовану підсистему, яка налагоджує свої зв'язки з усім навколишнім світом через гроші. Разом з капіталізмом виникла економічна система, яка регулює свій внутрішній рух і обміни з її неекономічним оточенням (приватним господарюванням та державою) через монетарні канали [2, с.342-343]. Переключення процесу виробництва на найману працю та конституювання зворотних зв'язків державного апарату з виробництвом через податки з виробників спричиняють своєрідну біфуркацію соціального світу. Тобто, бачимо державний апарат, залежний від керованої через власні медіуми економічної системи. Це, як зауважує Габермас, призводить до того, що влада, яка здійснюється через службові та персональні зв'язки, уподібнюється до структури окремого медіуму управління, тобто влада прирівнюється до грошей [2, с.343].

Таким чином, у модерних суспільствах разом з процесами обміну, що рухаються завдяки медіумам процесів обміну, зокрема і насамперед грошам, виникає над двома первісними рівнями структури соціуму (рівнем простих взаємодій та рівнем тих форм організації, які пов'язані між собою через життєвий світ) *третій* рівень автономно здійснюваних функціональних взаємозв'язків. Це інтерактивні взаємозв'язки, конституційовані у самостійні субсистеми, що входять у горизонт життєвого світу, але застигають у вигляді «другої природи», вільної від норм соціальності, підпорядковані іншим законам. Завершується роздвоєння на систему та життєвий світ, яке сприймається зсередини життєвого світу Модерну як оречевлення форм життя.

3. На третьому етапі обидві функціональні системи (ринкова економіка та державне управління), інституалізувавшись, починають руйнувати традиційні життєві форми «староєвропейського» суспільства. З'являються побічні патологічні ефекти у вигляді процесів монетаризації та бюрократизації в ядрах таких сфер, як культурне відтворення, соціальна інтеграція та соціалізація [2, с.347]. Таким чином виникають нові підстави для конфлікту між імперативами системи та життєвого світу. У міру того, як незалежність життєвого світу може бути забезпечена переважно тільки через конкретні політичні гарантії, стирається відмінність між приватним простором і державною владою, відкритість, яка раніше була атрибутом приватної сфери (тоді як основою влади був примус), взагалі перестає бути частиною тільки приватного простору [2, с.232]. Держава та суспільство «навперемін проростають одне в одне»; якщо раніше простір товарообміну та суспільної праці був приватною сферою так само, як звільнений від безпосередніх економічних функцій «дім», то тепер сім'я стає дедалі приватнішою, а світ праці та організації дедалі «державнішим» [2, с.201]. Деприватизація ж сім'ї як залишку сфери приватності відбувається через державні гарантії соціального захисту, компенсацій, виплат тощо. Основою приватної автономії стає не так приватна власність, як соціальні гарантії статусу, приватність звужується до «сімейної громадки споживачів» [2, с.202-205].

Коли держава дедалі наполегливіше сама привласнює собі титул носія суспільного ладу, вона змушена через заборонне визначення ліберального основного права забезпечувати для себе позитивну настанову, як слід би дотримуватися «справедливості» під час соціально-державного втручання. Однак державно-правове розуміння закону настільки абстрактне, що дотримання його формальних критеріїв уже не вистачає для розважливого нормування нової соціальної реальності. Замість формальної має більше виступати матеріальна гарантія, яка в інтересах компромісу наперед визначає програмні правила дистрибутивної юстиції: таким чином розподіл соціального продукту дедалі більше потрапляє до компетенції політичних інстанцій, хоча громадські об'єднання змагаються із законодавчими та виконавчими за ключ до розподілу. Тому «соціально зобов'язана» держава має насамперед забезпечити, щоб урівнювання інтересів, яке вона здійснює, відповідало параметрам загальних інтересів. Таким чином, розмежованість держави і суспільства остаточно долається, і держава втручається в усі сфери суспільства як опікун, розподілювач і адміністратор [2, с.278-279]. Відтак економіка та державний апарат, за Ю. Габермасом, виступають уже як єдина системна сутність, що протистоїть комунікативній природі життєвого світу.

Отже, маємо визнати, що екстраполяція товарно-грошових відносин на духовне життя і вихід раціонально-економічних цінностей у позаекономічну сферу буття, які розглядають як причину формування монетаристської свідомості, постають не як довільний акт суб'єктивної волі, а як процес, детермінований усією системою практичної діяльності людей.

Література

1. Андреев И.Л. Человек по имени «Деньги» // Вопросы философии, 2002. — №11. — С.60-72.
2. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. — Львів, 2000.
3. Мазараки А.А., Ильин В.В. Философия денег. — Киев, 2004.

Надійшла до редакції 18.06.2006 р.